

Ökorégió versus hatalmi civilizáció

Lokalitás, technológia és a zöld köztársaság
Lewis Mumford koncepciójában¹

Előzmények: a századforduló baljós árnyai

Ady Endre 1909-es *Kocsi-út az éjszakában* című, az Érmindszent és Nagykároly közötti éjszakai utazás élményéből született, rövid versének híres sora, „Minden Egész eltörött” a magyar kultúrkörben klasszikus megfogalmazását adja a századforduló *ressentiment*-nak² – Sigmund Freud erre

A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa. Email: kovacs.gabor@btk.mta.hu

1 Az írás egy készülő Lewis Mumford-monográfia előmunkálata.

2 Milyen csonka ma a Hold,
Az éj milyen sivatag, néma,
Milyen szomorú vagyok én ma,
Milyen csonka ma a Hold.

Minden Egész eltörött,
Minden láng csak részekben lobban,
Minden szerelem darabokban,
Minden Egész eltörött.

Fut velem egy rossz szekér,
Utána mintha jajszó szállna,
Félig mély csönd és félig lárma,
Fut velem egy rossz szekér.

Tanulságos ezt a 19. századi, pszeudo-vallási jellegű, haladásoptimizmust alapjában megkérdőjelező Ady-verset összevetni a progressziós történetfilozófiai paradigmát dekonstruáló jóval későbbi híres Walter Benjamin-vízióval a történelem tisztító angyaláról: „Van Klee-nek egy *Angelus Novus* című képe. Angyalt ábrázol, aki mintha rámeredne valamire és el akarna hátrálni tőle. Szeme tágra nyílik, szája nyitva, szárnyai kifeszülnek. Ilyen lehet a történelem angyala. Arcát a múlt felé fordítja. Ahol mi események láncolatát látjuk, ott ő egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelen romot romra halmoz, s mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy feltámassza a holtakat és összeillessze, ami széttörött. De vihar kél a paradicsom felől, bekap az angyal szárnyaiba, és oly erővel, hogy nem tudja többé összezárn

gondol, amikor leírja a modern emberre jellemző kulturális rosszérzést, ama bizonyos *Unbehagen*³ – amely a századfordulós kulturális elitek életérzése az akkori világ fejlett régióiban. Ez mindenekelőtt a nyugat-európai nagyvárosok értelmiségi szubkultúráját jelenti, de – mint majd látni fogjuk – jelen van az éppen gazdasági és politikai szuperhatalommá váló Amerikai Egyesült Államokban is. Írásom hőse, Lewis Mumford (1895–1990) ennek adja nagyon erőteljes megfogalmazását egy olyan ökológiai szempontú kultúrkritikában, amely sok tekintetben az 1960-as évektől kibontakozó zöld gondolkodás alapvető toposzait fogalmazza meg. Személyében a manapság oly időszerűnek tetsző ökológiai gondolkodás egyik legfontosabb személyiségével van dolgunk.

Annak az érzésnek, hogy a történelem éjszakájában zötyögő szekér nem feltétlenül az evilági megváltás felé halad, tragikusan csattanós bizonyosságát jelenti a kortársak számára az első világháború, amelyben az öröknek hitt világegész korszaka – mifelénk ’boldog békeidők’, Franciaországban ’belle époque’ – igencsak látványosan hullik darabokra. A századfordulón még csak a kicsiny értelmiségi szubkultúrákban megfogalmazódó, a jövőre vonatkozó pesszimizmus a háború utáni társadalmak általános közérzetévé válik. A következmények tragikusak. Az előző évszázad nyitottságra, a határok átjárhatóságára alapozott liberális kapitalista civilizációja bezárkózó országok mozaikjának félelemmel és gyűlölettel teli világára esik szét. Ez aztán igencsak termékeny humusznak bizonyul: ebből nő ki a harmincas évek sárkányfog-veteménye: a különféle totalitárius politikai berendezkedések különféle változatai, élükön a Cipolla-szabású politikusokkal⁴ – a valóban démonikus Hitlertől a kevésbé grandiózus helyi epigonokig.

őket. E vihar feltartóztathatatlanul űzi a jövő felé, amelynek hátat fordít, miközben az égig nő előtte a romhalmaz. Ezt a vihart nevezzük haladásnak.” Walter Benjamin: A történelem fogalmáról. In *Uő: Angelus Novus*. Fordította Bence György. Helikon, Budapest, 1980, 966.

- 3 „Az emberek utolsó generációi a természettudományokban és azok technikai alkalmazásában rendkívüli előrehaladást tettek, természet fölötti uralmukat korábban elképzelhetetlen módon megszilárdították. (...) Az emberek büszkék ezekre a vívmányokra és joguk van hozzá. De úgy vélik, észrevették, hogy ez az újonnan szerzett rendelkezés térrel és idővel, a természet erőinek ez a leigázása az évezredek óta óhajtott beteljesülést, a vágykielégítés mértékét, amit az élettől elvártak, nem emelte, és érzésük szerint nem tette boldogabbá őket. (...) nem érezzük jól magunkat a mai kultúránkban (...) Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. In Sigmund Freud: *Esszék*. Fordította Bart István – Linczeyi Adorján – V. Binét Ágnes – Vikár György. Gondolat, Budapest, 1982, 352, 353.
- 4 Mint annyi minden két világháború közötti baljós fejleménynek, ennek is megvan a századfordulós irodalmi előérzete. Joseph Conrad klasszikus, a gyarmati Afrikában játszódó kisregénye, *A sötétség mélyén* az afrikai kereskedelmi állomás tébolyult

Természet, civilizáció, technológia

A kortárs kultúrkritika a *természet, civilizáció, technológia* fogalmi triász köré építi a 'nagyon rossz valóságot' – a kifejezést Hamvas Béla írja le a húszas évek Magyarországon – elutasító gondolatmeneteit. A gyökerek itt is a 19. század világába nyúlnak vissza. A természet-civilizáció dichotómia még régebbre. Az alaphangot e tekintetben Jean Jacques Rousseau és a romantika természetkultusza adja meg, amit aztán a 19. század második felének kultúrkritikája artikulál a maga igényeinek megfelelően. A civilizáció ebben a szembeállításban a műviséget, a természettel – ami valójában mindig kulturális artefaktum – való szembenállást, a nyüzsgő nagyvárost jelenti a maga gépies tömegéletformájával, és persze az ezekben az évtizedekben összefüggő, a hétköznapi életet mindinkább meghatározó hálózatokká, második természetté váló technológiát. Arthur de Gobineau a század közepén nemcsak a biológiai fajelmélet, hanem a civilizációs hanyatlás teoretikusaként fejti ki a maga, a végtelenbe kifutó haladás ideáját megkérdőjelező kultúrkritikáját. Esméire – mind a fajelmélet, mind pedig a kultúrkör-elmélet tekintetében – a századfordulós, a gyors növekedés és ama kulturális Unbehagen feszültségeitől egyaránt gyötört Németországban lesz majd igazi kereslet. A biológiai fajelméletet Houston Stewart Chamberlain, az eredetileg brit, de aztán elnémetesedett filozófus gondolja végig híres-hírhedt 1899-es terjedelmes opusában, a *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*ben, míg a kultúrkör elmélet az Oswald Spengler által jegyzett háború utáni filozófiai bestsellerben, *A Nyugat alkonyában* nyeri el a maga klasszikus megfogalmazását.

Ám nem szabad említetlenül hagyni a korabeli kultúrkritika másik zászlóshajóját, a viktoriánus Nagy-Britanniát sem. Thomas Carlyle – egyébiránt a Schelling-féle német természetfilozófiától erősen inspirálva – festi meg az organikus és mechanikus princípiumok által meghatározott történelmi korszakokról szóló nagyszabású történelmi vízióját – ebben

minizsarnokának, Kurtznak az alakjában a háború utáni korszak tömegmanipulátor politikusának zsánerét rajzolja meg: „ – De egek! Hogy tudott ez az ember beszélni. Villamossággal töltötte meg a gyűléseket. Hitt – érti? – hitt. Rá tudta venni önmagát, hogy higgyen bármiben – bármiben. Ragyogó vezér lehetett volna belőle egy szélsőséges pártban. – Miféle pártban? – kérdeztem. Bármelyikben – felelte. Szélsőségekben gondolkodott.” Joseph Conrad: A sötétség mélyén. In Uő: *A haladás előőrse*. Kisregények és elbeszélések. Fordította Vámosi Pál. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979, 384.

saját világa, a Gépezet korszaka, fölöttébb negatív színben jelenik meg.⁵ A viktoriánus gondolkodók következő generációja aztán kifejezetten ökológiai szempontból fejti ki a maga civilizáció- és technológiakritikáját.⁶ Három név lényeges témánk szempontjából: John Ruskin, William Butler és – a Lewis Mumford számára alapvető tájékozódási pontot jelentő – skót Patrick Geddes. A viktoriánus modernitáskritika egyik fontos sajátossága a korszak nagy teóriájához, az evolúciós elmélethez való viszony. Charles Darwin 1859-es nagy műve, *A fajok eredete* fölveti azt a kérdést, hogy a biológiai evolúció vajon érvényesül-e az emberi történelemben, s ha igen, miképpen. Későbbi munkáiban maga Darwin is foglalkozik a problémával. A kialakult vitában a darwini teóriának két, egymással szemben álló interpretációja jelenik meg. Az egyik szerint annak központi eleme a *természetes kiválasztódás* (natural selection) tana, ami a külső környezeti stimulusokra adott válaszok sorozataként értelmezi az evolúciós teóriát. Ennek védelmezői – többek között a híres tanítvány, Thomas Henry Huxley – hangsúlyozzák, hogy maga Darwin volt az, aki erre hegyezte ki a teóriát. Ezt opponálja az a vitalista értelmezés, amely a Henri Bergson-féle *évolution creatrice* fogalmából kiindulva olyan teleologikus folyamatként értelmezi az evolúciót, amelynek mozgatórugója az organizmusok belső tevékenysége. Könnyen belátható, hogy ez utóbbi – ha az emberi történelemre alkalmazzuk a teóriát –, lehetőséget ad az emberi ágenciának a koncepcióba történő beillesztésére; mód nyílik arra, hogy valamiképpen össze lehessen hangolni az objektív természettörvény és az emberi szabadság egymással szemben álló perspektíváját.⁷

- 5 „Ha arra kényszerülnénk, hogy korunkat egyetlen jelzővel jellemezzük, akkor abba a kísértésbe esnénk, hogy ne heroikus, vallási, filozófiai vagy morális korszaknak nevezzük, hanem mindenekelőtt mechanikus korszaknak. Ez a Gépezet korszaka, a szó minden belső és külső értelmében.” Thomas Carlyle: *Signs of the Times* (1829), <http://www.victorianweb.org/authors/carlyle/signs1.html> (Saját fordításom K. G.)
- 6 Herbert L. Sussmann: *Victorians and the Machine*. The Literary Response to Technology. Cambridge, Harvard University Press, Massachusetts, 1968.
- 7 Emögött ismét csak ott van a mechanikus és az organikus princípium szembeállítás. Ezt világosan megfogalmazza szabadságról szóló művében John Stuart Mill, a korszak nagy gondolkodója: „Mindazon művek közül, amelyek tökéletesítésével és szépítésével érdemes eltölteni az emberi életet, a legfontosabb kétségkívül maga az ember. Még ha lennének ily olyan gépek – ember formájú automata –, amelyek tudnának házat építeni, gabonát vetni, pereskedni, sőt templomokat emelni és imádkozni is, képzeljük el, micsoda veszteség lenne ezekre kicserélni akár azokat a férfiakat és nőket, akik ma benépesítik földünk legcivilizáltabb részeit, noha a férfiak és nők minden bizonnyal csupán tökéletlen mintapéldányai azoknak, akiket a természet létre tud és létre is fog hozni. Az ember nem minta után készült gép, amelyet úgy lehet működtetni, ahogy előírják neki, hanem olyan fa, amely az őt élővé tevő belső ösztönzéseknél megfelelően akarja koronáját minden irányba növelni és

Biológiai és kulturális evolúció

Az evolúciós teória lehetséges interpretációinak van egy másik – témánk szempontjából alapvető fontosságú – vetülete. Egyrészt ki lehet hegyezni a harc, a fajok rivalizálása, a túlélésért folytatott élet-halál harc (survival for the fittest), a véres karmok és tépőfogak teátrális szcenáriójára. Míg a másik megközelítés a fajok közötti kooperáció gondolatában látja a darwini teória nagy hozadékát. Ez alkalmat ad a holisztikus megközelítésre: Patrick Geddes – aki egyszemélyben biológus, szociológus és a viktoriánus korszak talán legjelentősebb várostervezője – teóriájának ez a centrális motívuma. Amikor megírja a város evolúciójáról szóló nagy könyvét – akkor a kulturális evolúció gondolatkeretét a holisztikus megközelítés jegyében alkalmazza a várostörténetre.⁸ Összefoglalva: a város az emberi történelemben működő evolúció legkomplexebb terméke, amelyet megérteni csak a saját régiójába beágyazva lehetséges.⁹ Ugyanúgy egy sajátos ökoszisztémáról van itt szó, mint az élővilág fajai társulásainak esetében. A lényeg itt is a kooperáció: városnak és vidékének úgy kell együttműködnie, hogy az mindkét fél számára pozitív hozadékkal járjon! Geddes egy kultúrkritikai keretbe beágyazott történetfilozófiával társítja várostipológiáját, s lényeges – Mumford ugyanis ezt adaptálja majd saját koncepcióban – a technológia középpontba állítása. Geddes – a kőkorszak paleolit és neolit periódusának analógiájára – a modern ipari korszak két egymást követő szakaszáról beszél.¹⁰ Ezek milyenségét nézete szerint alapvetően determinálja domináns technológiájuk. A *paleotechnika* kora a gőzgépre épül. Földrajzilag a gőzgépet tápláló szénlelőhelyek köré szerveződnek a nagy iparvárosok, a környezetszennyező és pazarló, az ökoszisztémákat tönkre tevő metropoliszok, a természet és az emberek kizsákmányolására épülő, ragadozó civilizáció emlékművei. A paleotechnika korszakának gazdasági, társadalmi és politikai intézményei egy absztrakcióban, a pénzben kifejezett hamis gazdagságra, és a korlátok nélküli, a véges természeti erőforrásokat nyakló nélkül kizsigerelő termelésre épülnek. Geddes a maga – a viktoriánus kontextusból kinövő – kapitalizmuskritikájában

fejlesztteni.” John Stuart Mill: *A szabadságról. Haszonelvűség*. Fordította Pap Mária. Magyar Helikon, Budapest, 1980, 117.

- 8 Magát a fogalmat a dél-afrikai Jan Christian Smuts vezeti be a korszak közgondolkodásába: Jan Christian Smuts: *Holism and Evolution*. MacMillan and Co., Limited, London, [1926] 1936.
- 9 Patrick Geddes: *Cities in Evolution*. An Introduction to the Town Planning Movement and to the Study of Civics. Williams & Norgate, London, 1915.
- 10 Uo. 60–83.

megkérdőjelezi a szabadpiaci verseny 19. századi ideológemáját. Charles Darwin alapvető bűnéül rója fel – a kritikát majd Mumford is átveszi¹¹ –, hogy evolúciós teóriáját a fajok közötti verseny motívumára alapozza: ezzel legitimálja a paleotechnika korszakának ragadozó életformáját. A világháború – ne feledjük, hogy a könyv 1915-ben jelenik meg – törvényszerű következménye és kicsúcsosodása a korszaknak. A paleotechnikai korszak mindennapjainak létversenye által kiváltott diffúz félelemből és szorongásból ez – paradox módon – pillanatnyi pszichológiai kiutat kínál, miközben persze valójában egy pazarlásra és kizsákmányolásra épülő civilizáció végső fejleményéről, rebarbarizálódásról van szó – állítja Geddes.¹² Értelemszerűen következik ebből a kérdés: miképpen lehetséges a leépülés és szétesés folyamatát megfordítani, és megteremteni egy új, az ökológiai szempontokat működési maximává tevő civilizáció alapjait?

Ehhez találni kell egy olyan arkhimédészi pontot, amelyből a régi világot ki tudjuk a sarkaiból fordítani. Geddes két ilyen is felmutat. Az elsőt maga a technológia kínálja fel. A gőzgép korszaka a vége felé közeledik. Geddesnek ezzel foglalkozó gondolatmenetei annak a Peter Kropotkinnak, az anarchista gondolkodás egyik 19. századi megalapozójának az elméletére támaszkodnak, akit jól ismer, s akit meg is hív Edinburghe előadni. Kropotkin alaptézise az, hogy – szemben a centralizációt és gátló nélkül növekedő, környezetszennyező ipari központokat eredményező gőztechnológiával – a környezetbarát erőforrásokra, a víz- és szélenergiára alapozott villamosság, valamint az általa működtetett gépi technológia segítségével lehetővé válik egy decentralizált, környezetbarát, vidéken széttelepíthető helyi ipar.¹³ Voltaképpen a John Ruskin és William Morris technológikritikájában oly nagy szerepet játszó kézműves tradíció revitalizálását teszi ez lehetővé: ám a korszak legmodernebb technológiájára alapozva. Geddes átveszi ezt a motívumot: az álláspontban rejlő technológiai determinizmust azzal enyhíti, hogy a lokalitás rehabilitációjában alapvető szerepet juttat az emberi ágenciának, közelebbről a várostervezésnek. Merthogy a második arkhimédészi pont az a város, amelynek élővé tételéhez olyan szinoptikus látásmódra van szükség, amely – egybe látva a várost és vidékét – alapvető feltétele a paleotechnika szákcájában fogságba került civilizáció új utakra terelésének. A túlélést biztosító és a leépülési spirált felváltó, felfelé ívelő kulturális evolúció záloga ugyanis a várost és vidékét szerves módon összekötő régió, illetve regionális város megteremtése. Geddes a legkevésbé sem marad meg az elvont teóriánál.

11 Lewis Mumford: *The Condition of Man*. Harcourt, Brace & Company, New York, 1944, 349–350.

12 Patrick Geddes: *Cities In Evolution*. Id. kiad. 80.

13 Peter Kropotkin: *Fields, Factories, and Workshops*. Hutchinson, London, 1899.

Működésének gerincét éppenséggel nagyon is gyakorlati várostervezői tevékenysége adja. Nemcsak választott pátriája, Edinburgh történelmi városrészének városrehabilitációját irányítja, hanem a háború után a Brit Birodalom – ami kontinenseken átnyúló politikai képlet – talán legismertebb és legfoglalkoztatottabb várostervezője, aki alig tud eleget tenni a meghívásoknak. Csak jelzésszerűen: Jeruzsálem és Bombay egyaránt őt kéri fel városrekonstrukciós tervek elkészítésére.¹⁴ Ars poeticája, illetve módszere, amelyet *megőrző sebészetnek* (conservative surgery) nevez, a nagyvárosok slumosodását a helyi történelmi alapokra és tradíciókra épülő, a várost és vidékét kölcsönösen előnyös módon összekötő, a régiót kulturális ökoszisztémának tekintő városrehabilitációt jelent. Mumford várostervezői tevékenységét – a húszas években alapító tagja az alternatív, környezetbarát regionális várostervezést zászlajára tűző Amerikai Regionális Tervezési Szövetségnek¹⁵ – alapvetően meghatározzák a Geddestől átvett szempontok.

Lewis Mumford útja az amerikai civilizációtól a modern hatalmi civilizáció bírálatáig

Lewis Mumford (1895–1990) intellektuális szocializációja az amerikai századelő, a háború és a húszas évek rohamosan átalakuló New York-jának világában történik meg. Életművének értelmezése során erről a tényről nem szabad megfeledkezni. Matuzsálemi kort megelőző gondolkodóval van dolgunk, akinek életműve történelmi korszakon ível át, s akinek első, az utópia történetéről szóló műve 1922-ben, a Nagy Háború utáni Amerikában jelenik meg, míg utolsó, önéletrajzi, írása 1982-ben; tehát nagyon hosszú ideig aktív szerző. Ám gondolatvilágában mindvégig alapvetőek maradnak a fiatalkori első tájékozódások.¹⁶ Nagyon sajátos közeg a szá-

- 14 Helen Meller: *Patrick Geddes. Social Evolutionist and City Planner*. Routledge, London – New York, 1990, 142–205.
- 15 John L. Thomas: Lewis Mumford, Benton MacKaye, and the regional vision In Thomas P. Hughes – Agatha C. Hughes: (eds.): *Lewis Mumford. Public Intellectual*. Oxford University Press, New York – Oxford, 1990, 66–99,
- 16 Mumford igen nagy súlyt helyez saját életének dokumentálására, naplókat, feljegyzéseket ír. Visszatérő módon tervezi életrajzának megírását, ám végül csak három részleges önéletrajz készül el: Lewis Mumford: *Findings and Keepings. Annalects for an Autobiography*. Martin Secker & Warburg Limited, London, 1976; Lewis Mumford: *My Works and Days: A Personal Chronicle*. Harcourt Brace Jovanovich,

zadfordulót követő évtizedek Amerikája. Mumford szellemi poggyásza zavarba ejtően eklektikus. Aki a századforduló utáni években gyerek, az ebben a közegben aligha tudja magát kivonni a technikai csodáknak abból a búvköréből, amelyek Amerikában, kiváltképpen New Yorkban, viharos gyorsasággal alakítják át a hétköznapi életet – így történik ez Mumforddal is. Am ez ugyanakkor rossz érzést is kelt az ifjává növe gyermekben, mert hiszen – ugyancsak viharos gyorsasággal – tűnik el az az emberszabású város is, amely iránti rajongó szeretetét még anyai nagyapjával tett mindennapi gyerekkori sétái alapozzák meg.¹⁷ A formális oktatási intézményekkel szemben kitaró averziót tápláló – miközben a későbbiekben, befutott szerzőként, neves amerikai egyetemeken halmozza el meghívásokkal, egyik általa látogatott felsőoktatási intézményben sem fejezi be tanulmányait – Mumford intellektuális formálódása New York-i közkönyvtárakban, múzeumokban és radikális folyóiratok szerkesztőségében történik.¹⁸ Vezérlő sarkcsillaga az említett Patrick Geddes, akinek könyvei az evolúciós biológiáról és a város történelmi evolúciójáról revelációt jelentenek a számára. Ezek hatására veszi fel a kapcsolatot a Mesterrel. A Geddes élete végéig tartó levelezésében egy idő után mindvégig ezt a megszólítást használja, amely – a két életművet egybevetve – a legkevésbé sem tekinthető formálisnak.¹⁹ De Mumford intellektuális csillagképében ott vannak a viktoriánus kultúr- és technológiakritika egyéb első vonalbeli alakjai, John Ruskin, William Morris és William Butler – utóbbi nemcsak gondolataival gyakorol rá nagy hatást, hanem életével is. Olyannyira, hogy – naplója tanúsága szerint – az általa képviselt életmodell megvalósítását tűzi ki célul. És hát nem szabad megfeledkezni a 19. századi amerikai transzcendentális filozófia, az amerikai irodalom és kultúrkritika olyan alakjairól sem, mint Ralph Waldo Emerson, Walt Whitmann, Herman Melville vagy éppen Henry David Thoreau. Folyóirat-szerkesztőként személyesen is megismerkedik a könyveivel rá igen nagy hatást gyakorló Thorstein Veblennel, a századelő amerikai szociológiájának nagy alakjával, valamint a korabeli pragmatista filozófia kiemelkedő figurájával, John Dewey-vel. Szellemi alkotásának formálódásában szerepet játszik az az antipozitivisták szellemi klíma, amely Észak-Amerikában is jelen van. A pozitívizmus elleni lázadás számos

New York – London, 1978; Lewis Mumford: *Sketches from Life. The Early Years*, Dial Press, New York, 1982.

17 Donald L Miller: *Lewis Mumford: A Life*. Weidenfeld & Nicolson, New York, 1989, 25–45.

18 Uo. 61–114.

19 Frank G. Novak, Jr. (ed.): *Lewis Mumford & Patrick Geddes. The Correspondance*. Edited and introduced by Frank G. Novak Jr. Routledge, London – New York, 1995.

formát ölthet: pragmatizmus, marxizmus, pszichoanalízis, tudásszociológia, ám Észak-Amerikában a kulturális megújulást akaró antipozitivisták mozgalmakra a marxizmus jóval kisebb hatással van, mint Európában.²⁰

Mumford kultúrkritikája erősen szinkretisztikus jellegű. Az egyik inspiráló forrását a háború utáni korszak történetfilozófiai jelentik. Ezek központi eleme a történelmi folyamatot értékakkumulációként megjelenítő progresszivisták koncepciók elvetése.²¹ Ezt cikluselmélettel helyettesítik: az egymást követő civilizációk vagy kultúrkörök olyan zárt entitásként jelennek meg, amelyek hasonló életciklusokat futnak be. Ez legitimálja az analogikus módszert, továbbá megalapozza a történelmi prognózist: ha ismerjük a korábbi civilizációk történetét, akkor ebből kiindulva megalapozottnak tetsző állításokat tehetünk a saját civilizációnk jövőjéről is. Ehhez azt kell föltételezni, hogy az ugyanazokat a stációkat befutó történelmi pályáiv a születéstől a halálig mintegy genetikailag bele van kódolva a kultúrkörök szerkezetébe. A ciklusteóriák hajlanak a determinizmusra. A korszak legnagyobb hatású teóriája, a Spengler által *A Nyugat alkonyának* két egymást követő, 1918-as és 1922-es kötetében kifejtett történelemmorfológia ilyen jellegű. Az egyén, rendelkezék bármekkora hatalommal és bármilyen zseniális képességekkel, érdemben nem tud a történelem menetén változtatni. Az ún. nagy ember nagysága a számára adatott korszak aktuális teendőjének felismerésében nyilvánul meg. A történelmi fátumot legföljebb meglovagolni tudja, ám megváltoztatni nem: e tekintetben nem különbözik a társadalom legalsó szintjén tengődő páriától. Sokatmondó az a latin idézet, amellyel Spengler művét zárja: *'Ducunt fata volentem, nolentem trahunt'*: Aki azt elfogadja, a fátum vezeti, ám azt, aki elutasítja, vonszolja maga után.

Ugyanakkor a brit Arnold Toynbee több évtizedet átfogó – 12 kötet, 1934 és 1961 között – sokkötetes, *A Study of History*ban kifejtett – a spengleritől egyébként is számos vonatkozásban jelentősen különböző, annak angolszász ellenpontját jelentő – civilizációtípológiájának történetfilozófiája eltávolodik a Spengler-féle erős determinizmustól. Toynbee végül kései írásaiban visszatáncol attól az állásponttól – amelyet monumentális munkájának számos gondolatmenete kétségkívül sugall –, hogy a modern civilizáció jövője prognosztizálható lenne annak az antik civilizációnak a történetéből kiindulva, amely – nem véletlenül, hiszen eredeti szakmáját tekintve ókortörténész – az ő civilizációtípológiájának is az alapja. Erre nála a *kihívás-válasz* (challenge-response) teória ad

20 Christopher Lasch: Lewis Mumford and the Myth of the Machine. *Salmagundi*, 1980: 49 (Summer), 5.

21 Ezekre vonatkozóan lásd: J. B. Bury: *The Idea of Progress*. Macmillan & Co., London, 1924; Robert Nisbet: *History of the Idea of Progress*. Heinemann, London, 1980.

lehetőséget. Spenglernél a kultúra és az abból kifejlődő civilizáció végső soron önmagába zárt entitás. Amikor kapcsolatba kerül egy másikkal, akkor ez legfeljebb negatív módon járul hozzá saját lényegének kifejlődéséhez: gátolja azt. Ez a pszeudomorfózis esete, amikor egy fiatal, fejlődésben lévő kultúra egy nála öregebb, a civilizációs szakaszba lépett történelmi entitás, saját belső lényegét eltorzító öntőformáiba kényszerül. Spengler az arab és az orosz kultúra esetével szemlélteti elgondolását: első esetben a késő antik, míg az utóbbiban a nyugati civilizáció fejti ki ezt a torzító hatást.²² Ezzel szemben Toynbee-nél a külső kihívás egyértelműen pozitív stimulus, amely nélkül az illető civilizáció a stagnálásba süllyedne, képtelen volna történelmi útjának folytatására.²³

A civilizációs problematika – és az ehhez kapcsolódó civilizációkritikai attitűd – Mumfordnál a kezdetektől összefonódik az ökológiai perspektívából szemlélt várostörténettel. Van-e olyan, hogy amerikai civilizáció, és melyek ennek a fő jellegzetességei? Ez itt a kérdés az első világháború utáni amerikai kultúrkritika fiatal nemzedéke számára. 1922-ben jelenik meg Harold E. Stearns szerkesztésében a *Civilization in America* című kötet, amelyben 30 amerikai értelmiségi – köztük az idősebb nemzedékhez tartozó Van Wyck Brooks, aki fontos orientációs pontot jelent Mumford számára, s akivel baráti viszonyban volt – ad nagyon pesszimista képet a korabeli Egyesült Államok, az amerikai civilizáció szerkezetéről és mindennapi életéről.²⁴ A körkép magában foglalja a filozófiát, az irodalmat, a jogot, az üzleti életet, a politikát, az oktatást, a tudományt, a művészetet, a faji kisebbség problémáját, a családot és a szexuális életet. A kötet első esszéjének címe *The City*, szerzője Lewis Mumford. A bevezető gondolat mintegy megelőlegezi az egész könyv hangütését, egyben pedig előre vetíti a későbbi ökológiaközéppontú Mumford-féle teóriát:

Körülöttünk, a városban, Amerika valamennyi korszaka koncentrált és kikristályosodott formában megtalálható. Városaink építése közben megfosztottuk szépségétől a vadont. Ma az Egyesült Államok népességének több mint a fele olyan környezetben él, amelyet nagyrészt a selejtes házakat felhúzó építész, a telekspekuláns, az útépítési vállalkozó és az

22 Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya II.* Fordította Simon Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994, 261–368.

23 Arnold J. Toynbee: *Válogatott tanulmányok.* Fordította Mesterházi Márton. Gondolat, Budapest, 1971, 83–84.

24 A kezdeti szándék a Diderot-féle Enciklopédiához hasonló vállalkozás nyelvébe ütébe volt, ám hamarosan kiderült, hogy ez messze meghaladja a Stearns lakásán rendszeresen összegyűlő csoport lehetőségeit, így lett a végeredmény egy radikálisan kultúrkritikai hangvételű esszégyűjtemény: Donald L. Miller: i. m., 152–154.

ipari kapitalista tevékenységének az eredménye. Vajon tényleg civilizációt segítettünk a világra?²⁵

Az esszé szerint a városfejlődés szempontjából tárgyalt amerikai történelemnek három nagy korszaka volt: a vidék dominanciájának kora, a kiskereskedelemmel és a mezőgazdasággal, a vidéki városokkal mint regionális központokkal, ezt követte a kereskedelmi korszak, a nagy kereskedelmi városokkal, majd az ipari korszak a maga viharos gyorsasággal növekedő ipari városaival. Az első korszak regionális új-angliai városa már itt is a túlszűfolt, környezetét kizsákmányoló és tönkre tevő ipari metropolisszal szemben alternatívát jelentő emberi léptékű külváros (suburbia) – a későbbiekben ebből kertváros (garden city) lesz – történelmi előképeként mint 'használható múlt' jelenik meg.²⁶ Az új angliai város revitalizálható történelmi modellként aztán az 1924-es *Sticks and Stones; A Study of American Architecture and Civilization* című könyvben tűnik fel ismét. A város itt kifejezetten a civilizáció, mégpedig az amerikai civilizáció tükré. Aztán az 1926-os *The Golden Day. A Study in American Literature and Culture*-ben központi szerepet kap az a gondolat, hogy Amerika akkor lesz igazi, önálló civilizáció, ha saját, nem epigon jellegű kultúrája van: ilyen volt Mumford nézete szerint a 19. század első felének új utakat kereső irodalma és filozófiája – ehhez a hagyományhoz kell visszatérni.

Ennek a hagyománynak lényegi eleme a természettel szembeni partneri viszony: nem véletlenül juttat kulcsszerepet Mumford Henry David Thoreau-nak. Nézete szerint az 1861–65-ös polgárháború a természettel szembeni civilizációs attitűd tekintetében is választóvíz: utána az élet egészét átformáló nagyipari kapitalizmus, a talmi látszatok és a felszínesség kora jön – Mark Twain hozza forgalomba a később általánosan használt, pejoratív ízű *Gilded Age* kifejezést, ami magyarra talán leginkább Aranyozott Korszakként fordítható –, a zsákmányold ki, tedd tönkre, aztán állj odébb pionírmentalitását téve meg általános civilizációs normává.²⁷

Az ökológiai érdeklődés igen korán, már az 1910-es években megjelenik Mumfordnál. Nem kétséges, hogy e tekintetben alapvető szerepet

25 Harold E. Stearns (ed.): *Civilization in the United States. An Inquiry by Thirty Americans*. Harcourt, Brace and Company, New York, 1922, 3.

26 A fogalomhoz lásd: Casey Nelson Blake: *Beloved Community. The Cultural Criticism of Randolph Bourne, Van Wycks Brooks, Waldo Frank and Lewis Mumford*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill – London, 1990, 229–265.

27 Lewis Mumford: *Golden Day. A Study in American Literature and Culture*. Beacon Press, Boston, é. n., 20–39.

játszanak az ekkortájt kezébe kerülő Patrick Geddes-művek az evolúció és az emberi szexualitás viszonyáról,²⁸ illetve a városnak mint települési formának az evolúciójáról. *Alkalmi feljegyzések* címen vezetett naplójegyzeteiben van egy 1915. december 4-re datált bejegyzés, amelyben az emberi faj előtt álló legfontosabb feladatnak az élet megőrzését tartja. Háziállataink, a vadon élő állatfajok, a növények, mi több a férgek és a baktériumok nélkül az emberiség, a szervetlen kémia területén elért minden ragyogó eredménye ellenére, pusztulásra van ítélve – írja a 20 esztendő fiatalember.²⁹ S hogy nem pusztán olvasmányélményei inspirálják, azt a *Freeman* című folyóiratban 1921-ben megjelent tárcája bizonyítja. Ebben Mumford a New York közelében lévő, a korábbi években általa kedvelt, ám a háború utáni években a tömegturizmus által tönkretett és beszennyezett, tengerparton tett látogatásáról számol be. Egy olyan civilizációt mutat ez – írja a szubjektív élményt általánosítva –, amely nélkülöz mindenféle állandóságot; e tekintetben olyan, mint a 19. századi pioníroké. Ha civilizációnk lényegét akarjuk leírni, arra bizony nem a gyakorta emlegetett puritanizmus, hanem a barbarizmus a megfelelő kifejezés.³⁰

Figyelemre méltó egy másik, egy ugyancsak 1921-es és ugyancsak a *Freeman*-ben megjelent, *A holnap összeomlása* (The Collapse of Tomorrow) hangzatos címet viselő írás is. Ebben Mumford a haladástudat összeomlását regisztrálja. Ez jellegzetes kortünet. A háború utáni évek uralkodó életfilozófiája: Egyél, igyál, légy boldog, mert holnap meghalunk! Szóval az írás már ott van a falon! Miért? Azért – válaszolja Mumford –, mert az a nap, amely nem hordozza a holnap csíráját, üres és terméketlen. Az értelmetlen élet az idő folyamatosságának ígéretében és megélésében gyökeredzik. Az idősebb generációk, akik a Nagy Háború előtt szocializálódtak, még ennek a folyamatosságnak a légkörében éltek, ám a lövészárokk-generáció ennek híján a semmiben találja magát. A helyzet a civilizáció fennállását veszélyezteti. Mert hiszen a civilizáció nem más, mint az a fajta mágikus eszköz, amelynek segítségével az ember háromdimenziós idővilágot teremt: ennek egyaránt része a múlt, a jelen és a jövő. Ha az élet biztonságának és cselekedeteink folyamatosságának az érzése elvész, a civilizációnak szükségképpen össze kell omlania.³¹

28 Patrick Geddes – Arthur J. Thomson: *The Evolution Of Sex*. The Humboldt Publishing Co., New York, 1889.

29 Lewis Mumford: *Findings and Keepings*. Id. kiad. 17; Lewis Mumford: *My Works and Days*. Id. kiad. 28.

30 Lewis Mumford: *My Works and Days*. Id. kiad. 29–30.

31 Lewis Mumford: *My Works and Days*. Id. kiad. 61–62.

A harmincas években Mumford a civilizációról beszélve immáron nem csupán Amerikára gondol, hanem az újkor századaiban fölemelkedő modern gépi civilizációra: az amerikai ennek csupán egyik megjelenési formája. Ez a civilizációtörténeti problematika érdeklődésének közép-pontjában marad egészen élete végéig, jóllehet közben nézőpontja erősen megváltozik. Ami változatlan: az ökológiai perspektíva. A civilizációknak, a legátfogóbb emberi közösségeknek a történetét a természeti környezetükhöz való viszonyon keresztül nézi. A két alapfogalom mellé beemel egy harmadikat: a technológiát. 1934-es könyve, a *Technics and Civilization* a mai napig alapl műnek számít a technológiatörténetben. A technológia mentőőv a számára: ennek révén tud kiemelkedni a húszas évek elejének előbbiekben tárgyalt írásaira jellemző, fatalisztikus következtetésekre alkalmas, civilizációs pesszimizmusából. Az ár az utópia melletti elkötelezettség.³² Ez a legkevésbé sem idegen tőle: első, 1922-es könyve, a *The Story of Utopias* az utópiák ökológiai perspektívából szemlélt története.³³ Sokat mondó a pályanyitó könyv mottója: 'Az a térkép, amelyen nincsen rajta Utópia, azt sem érdemli meg, hogy rápillantsunk!' Világos a szándék: a modern civilizációnak a Nagy Hárború tüzeiben elégett mentális térképe helyett egy másiknak a segítségével kell rálelnünk a követendő útra. A *Technika-könyv* elsődleges célja egy új térkép megrajzolása. A könyv megközelítése azokban szocializációs mintákban gyökerezik, amelyek a századfordulótól a harmincas évek elejéig formálják Mumford személyiségét.

Meghatározóak az első világháború alatti és utáni években, a Greenwich Willage értelmiségi-bohém világának közegében, a többnyire rövid életű radikális baloldali hangvételű folyóiratok szerkesztőségében és a kultúrkozmák értelmiségi társaságaiban szerzett élmények. Tiszavirág-életű világ ez: gyorsan elsodorja az utánuk következő évek föllendülése, a vidám húszas évek (twenties of gaiety) világa. Erősen antikapitalista, különböző gyökerekből táplálkozó – időnként az amerikai szellemi életben egyébként nem túl erős marxizmushoz is eljutó – légkörű világ ez, mely jelentékeny hatást gyakorol a helyét kereső fiatal Mumfordra.

32 Mumford utópiafelfogásáról lásd: Kovács Gábor: Kultúrkritikai tradíciók metszéspontjában – Lewis Mumford zöld utópiája. *Kellék*, 2020, 64, 137–154; 137–154; Kovács Gábor: Lewis Mumford és az ökológiai utópia születése. *Korunk*, 2019 (30):2, 68–77.

33 Lewis Mumford: *The Story of Utopias*. George G. Harrap & Co. Ltd., London–Calcutta–Sydney, [1922] 1923.

A viktoriánus antikapitalizmus – John Ruskin, William Morris – mellett, Patrick Geddes inspirációja nyomán, hamar rátalál az anarchista szocializmust az ökológiai gondolatkörrel összekötő Pjotr Kropotkinra. 1917-ben, 22 évesen, a Harlemben, az anarchista Ferrer Társaságban előadást tart Kropotkinról és a regionalizmus filozófiájáról. Ide barátja Irwin Granich – aki később Michael Gold néven publikál – viszi el.³⁴ Kezdetben mindketten a társadalom decentralista alapon történő átszervezéséért lelkesednek, ám később az utak elválnak. Granich a bolsevizmusig, az élcsapat-párt és a proletárdiktatúra lelkes igentelenség jut el: Mumford ide nem követi, ő élete végéig kitart a regionalizmus gondolatköre mellett, s az a meggyőződése, hogy a radikalizmusnak helyi, amerikai gyökerekből kell táplálkoznia. Korán kialakuló ökológiai beállítottságával összefonódó antikapitalizmusának bizonyítéka alkalmi feljegyzéseinek egyik, 1918-ból származó gondolatmenete. Ebben kifejti, hogy az anyag és az energia a természet ajándéka, amelyet senki sem terem, s ezért senki sem birtokolhat magántulajdonként. A jó gazdasági berendezkedés ismérve ennek az ajándéknak a megfelelő szétosztása.³⁵

A vidám húszas évek világa – a kortársak többsége számára teljesen váratlanul – az 1929-es tőzsdei összeomlással, a hírhedt fekete péntekkel induló nagy gazdasági világválságának mélyrepülésébe torkollik. A féktelen optimizmust nem kevésbé féktelen pesszimizmus követi: Keynes, a híres közgazdász – az államilag kontrollált kapitalizmus, a New Deal teóriájának szerzője – egy interjúban egy több évszázadig tartó második középkort vizionál. Mumford *Technika-könyve* a válság deprimált, feszült, ám mégsem forradalmi légkörében születik. Előzménye egy 1930-as, a Columbia Egyetemen, a neves szociológus, Robert MacIver felkérésére tartott előadásorozat, amelyben az amerikai gépkorszakról kell beszélnie. Olvasmányai hatására a témát összekapcsolja a civilizáció problémájával, s túllép a helyi, amerikai problematikán: egyre inkább a technikának a civilizáció(k) életében játszott szerepe izgatja. A témában való elmélyedését nagymértékben segíti 1932-es európai útja, amelynek során az európai várostervezés és építészet mellett a technikatörténetet tanulmányozza. A nyári hónapokat a müncheni Deutsches Museum technológiatörténeti anyagának a feldolgozásával tölti.³⁶

1926-ban megjelenik *A Nyugat alkonya* első kötetének angol fordítása: erről Mumford kritikát ír a *The New Republic*-ba. Négy évvel később, 1939-ben, a *Books that Changed our Minds* című kötetében, Spengler művét a század nagy hatású könyvei közé helyezi: nem vitás, hogy a német

34 Donald L Miller: i. m., 96–100.

35 Lewis Mumford: *Findings and Keepings*. Id. kiad. 27.

36 Donald L Miller: i. m., 322–323.

filozófus civilizációs teóriája őt is megérinti, s bizonyos elemeket át is vesz. Ám véleménye fölöttébb ambivalens: Spengler érdemének tartja, hogy új szemléletet hoz; műve nagy gondolati bátorságról tanúskodik, ám sajátos módon keveredik benne a zseniális meglátás, a nietzschei miszticizmus és a junkeri arrogancia. Mumford ezt a sajátos – igen fejlett magaskultúrával együtt élő – német barbárság megnyilvánulásaként értékeli.³⁷ A kortársak elragadtatott borzongással olvassák a civilizáció közelgő teléről szóló próféciát. Eltekintve attól, hogy mennyiben jogosult ez a poétikus kép – folytatja Mumford –, egy alapvető szemléleti hiba van a kultúra-civilizáció szembeállítás mögött. Spengler ugyanis az elsőt szellemi, míg a másodikat anyagi aspektusként értelmezi; ám ezek minden emberi társadalomban állandóan együtt vannak jelen. Később, a második világháború éveiben még keményebb ítéletet mond Spengler elméletéről: a német, a végzet prófétájaként, fekete hollóként, szárnyait kiterjesztve a barbárság sagáját zengi. Ezt a meglehetősen sommás véleményt szorongása motiválja: úgy látja, hogy a náci rezsim annak a technicizált barbárságnak – közkedvelt toposza ez a korabeli kultúrkritikának – a következménye, amely a technológiai haladást mindenek fölé helyező Egyesült Államokban is jelen van.³⁸

Az 1934-es *Technics and Civilisation*nak azonban még a modern – a 19. század végétől felemelkedő, villamosságra épülő, potenciálisan környezetbarát, decentralizációt lehetővé tevő – *neotechnikának* a társadalmi viszonyokat átalakítani képes potenciálja a központi motívuma.³⁹ Paradox módon egyfajta technológiai determinizmus menti meg a Spengler-féle koncepcióba belekódolt történelmi fatalizmustól. Jóllehet kétségtelenül megvannak a cikluselmélet bizonyos elemei nála is, óvakodik attól – Arnold Toynbee-hez hasonlóan –, hogy ebből kiindulva a modern civilizáció jövőjére nézve egyértelmű prognózist adjon – ez még időskori, a hatvanas és hetvenes években született, rendkívül pesszimista írásaira is igaz. Az 1934-es *Technika-könyv* egyik legérdekesebb része az utolsó részben található, az ún. báziskommunizmusról szóló gondolatmenet, amelyben Mumford a manapság oly gyakran hallható alapjövedelem koncepcióját

37 Lewis Mumford: Spengler's „The Decline of the West”. In Malcolm Cowley – Bernard Smith: *Books That Changed Our Minds*. Doubleday Doran & Company, New York, [1939] 1970, 218. Heinz Tschachler szerint Mumford démonizáló Németország-képe az amerikai idealizmus morális alapú történelemértelmezésének a tradíciójába illeszkedik: Heinz Tschachler: „Hitler Nevertheless Won the War”: Lewis Mumford and American Idealism. *American Studies*, 1999 (44):1, 95–111.

38 Lewis Mumford: *The Condition of Man*. Harcourt, Brace and Company, New York, 1944, 376.

39 Lewis Mumford: *Technics and Civilization*. George Routledge & Sons Ltd., London, 1934.

fejti ki.⁴⁰ Eszerint a modern technológia természeténél fogva kollektív, antikapitalista jellegű – a kapitalizmus és a technológia szembeállítása, s az a gondolat, hogy a kapitalizmus gátolja a technológiai fejlődést, egyébiránt eléggé elterjedt a két világháború között: Mumfordot e tekintetben mindenekelőtt Thorstein Veblen gondolatmenetei inspirálják.⁴¹ Mumford nézete szerint a technológiai fejlettség lehetővé teszi, hogy az alapszükségletek kielégítése ne a munkabérből szerzett jövedelem révén történjék, hanem a közösségi tagság jogosítson fel erre mindenkit. Konceptióját posztmarxista kommunizmusnak nevezi, amelyet szembeállít az egypárti despotizmusra épülő és a 19. század paleolit technológiájának körülményei között született marxizmusra alapozott szovjet-orosz kísérlettel. A saját elgondolását zöld köztársaságnak nevezi.

Konklúzió

A harmincas évek elején Mumford még úgy látja, hogy a decentralizációt lehetővé tevő modern technika – ami a szabadságban gyökerező emberi kreativitás terméke – képes lehet a zöld köztársaságnak, a lokalitások hálózatos civilizációjának a megteremtésére, a modern hatalmi civilizáció lebontására. Ezt azért nevezi hatalminak, mert célja a természet feletti hatalom technikai – nézete szerint elavult, a gőzkorszakból örökölt – eszközökkel történő megszerzése a fő célja.⁴² Ám ehhez – a modern, környezetbarát neotechnika mellett – szükség van regionális várostervezésre, amely a túlszűfolt modern metropoliszok világát ökorégiók civilizációjává alakítja át. Végül, ám a legkevésbé sem utolsósorban, gyökeres szellemi-kulturális irányváltásra. A technológiának az a negatív megítélése, ami majd a hatvanas–hetvenes évek Óriásgép-teóriájában csúcsonyul ki, itt még egyáltalán nincs jelen. – Ez jóval későbbi fejlemény az életműben: tárgyalása túlmutat ennek az írásnak a keretein.

40 Uo. 400–405.

41 Thorstein Veblen: *The Instinct of Workmanship and the Irksomeness of Labor. American Journal of Sociology*, 1898: 4, 187–201; Thorstein Veblen: *The Theory of the Leisure Class*. Penguin, London, 1899 [1994]. Veblen és az ökológia kapcsolatáról: Ross E. Mitchell: Thorstein Veblen. Pioneer in Environmental Sociology. *Organization & Environment*, 2001 (14): 4, 389–408.

42 Ezt nevezi – Patrick Geddestől átvett – terminussal paleolit technológiának: Lewis Mumford: *Technics and Civilization*. Id. kiad. 151–211.